

EÖTVÖS LÓRÁND TUDOMÁNYEGYETEM
BÖLCSÉSZTUDOMÁNYI KAR

DOKTORI (PHD) ÉRTEKEZÉS TÉZISEI

TÓTH ÁRON

**„CIVILIS ARCHITECTURA” A XVIII. SZÁZADI
MAGYARORSZÁGON
A VITRUVIÁNUS ÉPÍTÉSZETELMÉLET HAZAI RECEPCIÓJA A
KÉSŐBAROKK ÉS A FELVILÁGOSODÁS KORÁBAN**

MŰVÉSZETTÖRTÉNET-TUDOMÁNYI DOKTORI ISKOLA

2008.

A DOKTORI ISKOLA VEZETŐJE:

Dr. Kelényi György, DSc., egyetemi tanár

PROGRAM:

Művészettörténet

A PROGRAM VEZETŐJE:

Dr. Kelényi György, DSc., egyetemi tanár

A BÍRÁLÓ BIZOTTSÁG ELNÖKE:

Dr. Prokopp Mária, CSc., egyetemi tanár

A BÍRÁLÓ BIZOTTSÁG TITKÁRA:

Dr. Ágoston Julianna, PhD.

A BÍRÁLÓ BIZOTTSÁG TAGJAI:

Dr. Rényi András, PhD.

Dr. Farbaky Péter, PhD.

Dr. Sisa József, DSc., MTA

HIVATALOSAN FELKÉRT BÍRÁLÓK:

Dr. Bibó István, DSc.

Dr. Velladics Márta, PhD.

TÉMAVEZETŐ:

Dr. Kelényi György, DSc., egyetemi tanár

1. A DOLGOZAT CÉLKITŰZÉSEI

A Magyar Királyság és az Erdélyi Nagyfejedelemség XVIII. századi építészeti kultúrájának forrásaival a hazai művészettörténet-írás az 1950-es évek óta számos alkalommal foglalkozott. A kutatás Magyarországon kiadott, ill. magyarországi szerzők által írt szakkönyvekre, a legfontosabb könyvtárainkban meglévő építészeti munkákra, bizonyos kéziratokra, valamint egyes rajziskolákból és felsőfokú intézményekből származó tervekre koncentrált. A rendelkezésre álló anyag sokszínűsége miatt azonban a vizsgálatot ki lehetett terjeszteni egyéb, korabeli intézményből származó dokumentumokra, valamint más, eddig nem tárgyalt forráscsoportokra is, amelyek kiegészítik és árnyalják az elmúlt évtizedekben felrajzolt képet.

Ebből a célból a dolgozat leginkább azokat a művészettörténet-írás számára újdonságnak számító dokumentumokat tárgyalja, amelyek csakúgy, mint a már ismert művek, nagyrészt a XVIII. századi tanintézetekben folyó *architectura*-oktatáshoz kapcsolódtak. Az olvasó olyan kéziratokkal, kinyomtatott vizsgatételsorokkal, korabeli könyvtári katalógusokkal és piarista iskolákban készült rajzokkal ismerkedhet meg, amelyek eddig publikálatlanok vagy részben publikálatlanok voltak. A korszak építészeti forrásanyagának teljes körű feltárására mindemellett még nem kerülhetett sor, hiszen olyannyira szétszórta és fragmentált, hogy hasonló dokumentumok bármelyik kárpát-medencei levéltárból vagy könyvtárból előkerülhetnek. A kutatás határait éppen ezért meg kellett vonni, és csak a legfontosabb gyűjteményekre lehetett koncentrálni. Ebből kifolyólag habár korabeli építészeti művelődésünk bizonyos jellegzetes vonásainak felvázolásával meg lehet próbálkozni, végleges következtetéseket mégsem lehet levonni, hiszen jövőbeli vizsgálatuk a bemutatott eredményeket még finomíthatja.

A dolgozat XVIII. századi építészetünk egyik lényeges kérdését, a reneszánsz és barokk építészeti szakirodalom hazai recepcióját tárgyalja. Ez a több évszázados műveltséganyag az egyetlen fennmaradt ókori építészeti traktátusra, a Kr. e. I. században élt római építész, Vitruvius „*De architecturá*”-jára alapult. A disszertáció megpróbálja feltárni, hogy a vitruviánus tradíció részét képező szakismeretek és esztétikai nézetek milyen hatást gyakoroltak a magyarországi és erdélyi mecénásréteg, valamint az értelmiség építészeti jártasságára és ízlésvilágára. Megpróbál választ találni arra a kérdésre, hogy egy több évszázados hagyományrendszer miként talált utat magának a hazai környezetben, és miként épült be a korabeli műveltségbe. Mivel a forrásanyagot teljes egészében nem ismerjük, az esetlegesen előkerülő, jelenleg még lappangó dokumentumok feltárása és elemzése a további kutatás feladata lesz.

2. AZ ÉPÍTÉSZETI MŰVELTSÉGANYAG RECEPCIÓJÁNAK HAZAI KERETEI

A XVIII. századi Magyarországon és Erdélyben a könyvtárakban elérhető külföldi vagy hazai szakmunkákon kívül az építészeti ismereteket különféle oktatási intézmények közvetítették. A reneszánsz hagyományok alapján az *architectura* matematikai tudománynak számított, s ennek a keretein belül tanították. Az újkorban két ágra, polgári (*architectura civilis*) és katonai (*architectura militaris*) építészetre osztották. Míg az előbbihez a civil életben használatos épülettípusok, az utóbbihoz főként az erődítéstan tartozott. Az arisztokráciától Európa-szerte elvárták, hogy reprezentációs kötelezettségeinek eleget téve építészeti ismeretekkel is rendelkezzen. A magyar nemesség a rangjához szükséges tudást a nyugat-európaihoz hasonló úton szerezhette meg. Egyrészt magánoktatásban részesült, másrészt gimnáziumok, valamint a külföldi lovagi akadémiáknak megfelelő nemesi *konviktusok* álltak a rendelkezésére. Ennek az oktatási hálózatnak a csúcán a nagyszombati jezsuita egyetem állt.

A külföldi tanulmányút, az ún. *peregrináció* az arisztokraták és az értelmiségi pályára készülő fiatalok neveltetésének fontos részét képezte. A protestánsok főleg a német, svájci és holland, a katolikusok pedig a bécsi vagy grazi egyetemeket látogatták. A főpapság ezeken kívül Rómában tanulhatott tovább. A nemesség képzésében továbbá nagy szerepe volt az 1746-ban alapított bécsi *Theresianum*nak, valamint az 1760-tól fennálló Magyar Nemesi Testőrségnek is.

A legjelentősebb iskolákat és konviktusokat a Jézus Társaság és a piarista rend vezette. A legkiterjedtebb oktatási hálózattal 1773-as feloszlásukig a jezsuiták rendelkeztek. A növendékek a gimnáziumi osztályok elvégzése után tanulmányaikat az egyetem bölcsészkarán a filozófiai stúdiumokkal folytathatták. A rend a nagyszombati egyetem mellett más filozófiai és teológiai főiskolákat, ún. akadémiákat is fenntartott. A filozófiai tanfolyam hallgatói kötelezően tanulták a matematikát is. Mivel az oktatási rendszert a kor kívánalmainak megfelelően a század közepétől át kellett alakítani, *Mária Terézia* bécsi mintára a nagyszombati egyetemen fokozatos reformokat vezetett be. E reform része volt az építészetoktatás hivatalos bevezetése is. A Jézus Társaság irányítása alatt álló konviktusok egy részében a növendékek szintén részesültek építészeti képzésben.

A XVIII. század folyamán a jezsuita iskolahálózat mellett az ország középső részének újbóli betelepítése következtében a piarista iskolarendszer egyre nagyobb jelentőségre tett szert. Ehhez az is hozzájárult, hogy a kegyesrendiek nagyobb hangsúlyt fektettek a reál tárgyak tanítására, ami jobban megfelelt a kor kívánalmainak, mint a humán ismereteket előnyben részesítő jezsuita rendszer. Mindeme különbségek ellenére azonban a piaristák a jezsuita iskolatípus felépítését és szervezetét másolták le. Alapfokú iskoláik és gimnáziumaik mellett több városban ők is tartottak filozófiai stúdiumokat. Ők vezették az 1767-ben megalapított és 1784-ig működő váci *Theresianumot*, amiben 1766-tól az *architectura* oktatása is helyet kapott. Pesti intézetükben is tanítottak építészetet csakúgy, mint az 1765-től működő kalocsai gimnáziumban. A jezsuiták kolozsvári akadémiáját 1776-ban vették át, s az ott végzett építészet-oktatásról két rajzgyűjtemény is tanúskodik. Az intézményt *Mária Terézia* egyetemi rangra emelte, majd *II. József* akadémiává minősítette vissza.

A XVIII. század folyamán egyre több feladatot magára vállaló államnak szüksége volt megfelelő képzettségű műszaki szakemberekre. *Gr. Esterházy Ferenc* főkancellár a királynő segítségével ennek az igénynek a kielégítése céljából 1763-ban alapította meg a szenci *Collegium Oeconomicumot*, ami az első diplomás mérnököket képző intézet volt hazánkban. Az iskola épülete 1776-ban leégett, ezért áttelepítették Tatára, ahol az intézmény *Studium Cameraticum* néven 1780-ig működött. 1762-ben egy hasonló, műszaki ismeretek oktatására szolgáló tanintézetet alapítottak: a Selmeci Bányászati Akadémiát. Ez volt az első olyan iskola a Habsburg-monarchiában, amelyet az állam hozott létre és nem egyházi felügyelet alatt állt. A műszaki tudományok sorában az építészet itt is a tananyag részét képezte.

A katolikus oktatási intézmények mellett természetesen a protestánsok is rendelkeztek néhány filozófiai képzést nyújtó, országos jelentőségű tanintézettel. Igazi kollégiumuk csak Debrecenben és Sárospatakon volt, ahol filozófiát és teológiát is oktattak. Ezekbe a stúdiumokba a matematika tanítása is beletartozott. Erdélyben a nagyenyedi és a marosvásárhelyi református kollégium bírt a magyarországiakhoz hasonló jelentőséggel.

Az 1777. évi *Ratio Educationis* rendelkezései nyomán több városban filozófiai tanfolyamot tartó királyi akadémiákat hoztak létre, amelyek lényegében főiskolák voltak, s feladatuk közszolgálatra alkalmas személyek képzése volt. A királyi akadémiákon a matematika azon ágait tanították, amelyek a mezőgazdaságot, a földmérés- és vízműtant, valamint az építészetet érintették. *II. József* 1782-ben az akkor már Pesten lévő egyetem keretein belül megalapította az *Institutum Geometricumot*, Európa első egyetemi rangú mérnökképző intézetét. Az itt végzett mérnökök elsősorban állami tisztviselők lettek. Mindeközben elkezdték kiépíteni az alapfokú rajziskolai hálózatot. Az iparostanoncok számára ezen

intézmények látogatását kötelezővé tették, ahol a mintalapok másolása során alapvető építészeti ismeretekre is szert tehetek.

Végezetül meg kell említeni, hogy az építőmesterek továbbra is céhes kereteken belül tanultak, mivel a céhrendszer a különböző szakiskolák alapítása ellenére is érintetlen maradt.

3. A 18. SZÁZAD MAGYARORSZÁGI ÉS ERDÉLYI ÉPÍTÉSZETI ISMERETANYAGÁNAK FORRÁSAI

3. 1. ISKOLAI ELŐADÁSOK

A magyarországi építészeti szakkönyvek nagy része oktatási segédanyag, tankönyvnek készült. Hasonló funkciót töltöttek be a kéziratos formában fennmaradt iskolai előadások is, amelyek a tanintézetekben előadott ismeretanyagot tartalmazzák. Felépítésük a külföldi és hazai matematika-tankönyvek építészeti fejezeteinek tagolásával azonos, és forrásaik a legtöbb esetben beazonosíthatók.

XVIII. századi építészeti tárgyú kéziratos dokumentumaink közül jelenlegi ismereteink alapján a legkorábbit *Nádudvari Sámuel*nek, a marosvásárhelyi református kollégium tanárának a Teleki-Bólyai Könyvtárban (Târgu Mureș, Biblioteca Teleki-Bolyai, lelt. sz.: Ms. 72) őrzött latin nyelvű jegyzetanyaga tartalmazza. A szerző nagyrészt a fizikáról értekezik, ami mellett a trigonometria, a geometria, az optika, a kronológia, valamint a polgári és katonai építészet is helyet kapott. A kézirat a katonai építészetet bemutató rész címében olvasható 1743-as évszám segítségével datálható. Természetesen nem állítható, hogy az egész ekkor jött létre, de valószínűsíthető, hogy a polgári építészettel foglalkozó rész a katonáival nagyjából egyidőben készült.

Nádudvari műve vázlatos, s csak a legalapvetőbb ismeretanyagot lehetett elsajátítani belőle. A bevezetés a vitruviánus építészetelmélet legfontosabb elvi-esztétikai alapelemeit közvetíti. A vitruviusi követelményeket, a *firmitast* (tartósságot), *utilitast* (célszerűséget) és *venustast* (szépséget) veszi sorra, amelyek az építészet egészét meghatározzák. Az első a mai értelemben vett anyagtant, szerkezetant és statikát, a második a funkcióra és a rendeltetészerű használatra vonatkozó követelményeket, míg a harmadik az esztétikai kívánalmakat foglalja magában. *Nádudvari* az *utilitas* helyett a *commoditas* (kényelmesség) fogalmát alkalmazta. Ez az eljárás nem számított egyedinek, mivel az újkori szerzők esetenként más, hasonló fogalmakkal is helyettesítették az antik auktor kifejezéseit. A fentiek mellett *Vitruvius* hat elméleti kategóriát is felállított: négy a venustashoz kapcsolódik, melyekből kettő, az *eurüthmia* és a *szimmetria* szerepel *Nádudvarinál*. Az ókori szövegben mindkét kategória az épület egészének valamiféle részekre osztását, és e részek valamiféle összeegyeztetését jelenti. Mindez lehetővé teszi, hogy az épület esztétikai megjelenését arányokkal meg lehessen határozni. A *szimmetria* az általánosabb, a többi esztétikai kategóriát is meghatározó alapelv, ami a modern arányfogalomnak felel meg, az *eurüthmia* pedig a modern harmónia-fogalommal azonosítható. Mindazonáltal egyes szavak jelentése magánál *Vitruvius*nál sem teljesen világos, az ókori traktátus szövege több helyen homályosan értelmezhető. A XV. századtól kezdődően építészeti írók nemzedékei próbálkoztak a szöveg megértésével és magyarázatával, ami többféle értelmezéshez vezetett.

A marosvásárhelyi dokumentumnak ez a része nagyfokú egyezést mutat *Christian Wolff*nak, a korszak egyik legjelentősebb német filozófusának „*Anfangs-Gründe aller Mathematischen Wissenschaften*” (Halle, 1710) és „*Compendium elementorum matheseos universae*” (Lausannae – Genevae, 1742) című matematika-tankönyveivel. A szövegből egyértelműen kitűnik, hogy *Nádudvari* a protestáns iskolákban népszerű német tudósra támaszkodott. A legszembetűnőbb hasonlóság az *eurüthmia* értelmezésében érhető tetten. A marosvásárhelyi kéziratban ez a fogalom a modern tükörszimmetriát jelenti. *Nádudvari* viszont ezt a nézetet az

által megadott forrásokban nem olvashatta. *Wolff* tankönyveiben azonban – akinek munkáit a magyar szerző több alkalommal is alapul vette – ugyanez az értelmezés szerepel, ami a XVII. század utolsó harmadának francia szakirodalmából származik. *Nádudvari* a német tudóssal ellentétben nem említi, hogy a fogalmat a franciák értelmezik tükörszimmetriaként. Nyilvánvaló, hogy *Wolff* ide vonatkozó forrásait nem ismerte, az újfajta felfogás hozzá csupán közvetetten jutott el.

A következő fejezetek az anyagtant és az oszloprendeket tárgyalják, amiből a tanulók az építészeti formátan alapjait, a legfontosabb tagozati és formai elemeket ismerhették meg. A többi rész a technológiai alapismereteket tartalmazza, természetesen a kollégiumban tanuló diákok szintjének megfelelően.

Megállapítható, hogy a marosvásárhelyi kézirat szerzője jelentős mértékben a XVIII. század első feléből származó, német nyelvterületen megjelent építészeti szakkönyvekből, ill. matematikai tankönyvekből merített. Felhasználta ugyan a klasszikus itáliai traktátusirodalom legfontosabb forrásait is, az általa összeállított dokumentum építészeti része mégis a közép-európai műveltséganyagot tükrözi.

A nagyszombati jezsuiták „*Universae Matheseos brevis Institutio Theorico-Practica*” című matematika-tankönyvének 1755-ben kiadott harmadik kötetében (III. köt. Tyrnaviae, 1755) is helyet kaptak a polgári és katonai építészetet tárgyaló részek. *Nádudvari* kéziratával összevetve a jezsuita mű felosztása és a benne közölt ismeretanyag nagyon hasonló. Bár a nagyszombati forrás nyomtatott tankönyvben található, műfaja a marosvásárhelyivel teljes egészében azonos, hiszen a két mű funkciója teljesen megegyezett. Ez volt az első, polgári építészetet tárgyaló nyomtatott kiadvány hazánkban.

Az „*Universae Matheseos*”-ban a XVII. századi jezsuita tudományosság nyilvánul meg. A szövegben lévő megjegyzések a rend több szerzőjének matematika-tankönyveire is utalnak. A vitruviusi követelmények mellett ugyanazokat az alapfogalmakat definiálják, mint amelyek *Nádudvari* szövegében is megtalálhatók. Nem közvetlenül az antik auktorra támaszkodnak, hanem egy *Jacobus Pontanus* nevű szerző „*Progymnasmata Latinitatis*” című tankönyvére (III. köt. Ingolstadii, 1594), melynek szövege viszont szó szerint idézi *Vitruviust*. Ez az eljárás a Jézus Társaság tankönyvirodalmára jellemző volt: nem minden esetben használták fel az eredeti forrásokat, hanem más tankönyvekből merítettek. Az alapfogalmak tisztázása után az anyag- és szerkezetant, valamint az oszloprendeket tárgyalják.

A bevezetésben a nagyszombati szerzők a későantikvitásból eredő, középkori és reneszánsz hagyományokból építkező keresztény kozmológia segítségével mutatják be, milyen előkelő tudomány az építészet. Kijelölik a helyét a teremtett világ rendjében, fontosságát és rangját az isteni tekintéllyel igazolják. *Juan Bautista Villalpando*, spanyol jezsuita „*In Ezechielem Explanations*” című művére is hivatkoznak (II. köt. Roma, 1604), ami egy *Ezekiel* próféta látomásai (Ez 40-42) alapján készített fiktív rekonstrukciót tartalmaz *Salamon* király templomáról. A spanyol szerző megpróbálta összeegyeztetni vitruviusi hagyományt a keresztény tradícióval. Egyrészt a klasszikus oszloprendekhez ószövetségi előképeket rendelt, másrészt állítása szerint az épület arányai olyan tökéletesek voltak, hogy megalkotásukra csak Isten bölcsessége lehetett képes.

A fenti műveken kívül a nagyszombatiak is felhasználtak egyes igen fontos itáliai és századuk első feléből származó német nyelvű szakkönyveket, melyek révén a nagyszombati tankönyv a humanista gyökerű, érett barokk építészeti műveltséganyag vázlatos kivonatát tartalmazza.

Ujfalusi Ferenc, debreceni diák majd tanár, később sárándi lelkész 1767-es dátummal ellátott, fizikai tárgyú kéziratot óravázlata Debrecenben, a Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárában maradt fenn (lelt. sz.: O. 360). A dokumentum különlegessége, hogy magyar nyelven írták. A fizikát tárgyaló szövegben egy építészeti rész is helyet kapott, ami

mellett szemléltető ábrák, lavírozott tollrajzok is láthatók. Funkcióját tekintve teljes egészében megegyezett *Nádudvari* és a jezsuiták hasonló dokumentumaival.

Az építészet tárgykörét érintő kérdéseket a vitruviusi hármass követelmény alapján veszi sorra. Általános bevezetővel indul, majd az anyag- és szerkezet-technikai kérdések következnek. Az előbbi szövegektől abban tér el, hogy három lazán egymáshoz kapcsolódó egységből áll, melyek között átfedések, ismétlések is vannak. A *firmitashoz* (tartósság) és *utilitashoz* (haszon) kapcsolódó anyag- és szerkezet-technikai tudnivalókat a két másik dokumentumhoz hasonló részletességgel tárgyalja, a *venustashoz* (ékeség) kapcsolódó fejezetek azonban hiányoznak, ill. az oszloprendek tárgyalása kétoldalas terjedelme ellenére is vázlatos a korábbiakhoz viszonyítva. Ezzel szemben olyan számolási és gyakorlati példák találhatók a benne, amelyek a többi dokumentumból teljesen hiányoznak. *Ujfalusi* kézírata kifejezetten praktikus építészeti ismereteket közvetít.

A kézirat másik jellegzetessége a bevezetésben található történeti áttekintés. A szerző az építészetet univerzális történelmi dimenzióban tárgyalja. A jeruzsálemi templom és a bibliai épületek, helyszínek említésével az építészetet a jezsuita tankönyvhöz hasonlóan keresztény üdvtörténeti keretbe ágyazva mutatja be. Feltűnő, hogy a klasszikus antikvitásból csupán a görög építészetre szán néhány szót, a rómaiakról meg sem emlékezik, hiszen a kor történeti tárgyú összefoglalóiból az építészet egyik legnagyobb időszejének tartott római császárság az üdvtörténeti látásmód ellenére sem hiányzott. Amennyiben a magyar lelkésznél a római antikvitás elhagyása tudatos volt, véleményem szerint megerősíti, miszerint mondanivalójának üdvtörténeti keretét szeretett volna kölcsönözni. A feltételezést az is valószínűsíti, hogy többször, a praktikus építészeti tudnivalók tárgyalása során is kitért a jeruzsálemi templomra.

Amennyiben áttekintjük a debreceni kéziratban felhasznált forrásokat, kitűnik, hogy a dokumentum leginkább a XVII. századi, valamint XVIII. század eleji művekből merít. Forrásanyagából nem hiányozhatnak a nagy német összefoglaló művek közül *Nicolaus Goldmann* és *Leonhard Christoph Sturm* alkotásai, valamint a legfőbb itáliai szerzők, *Sebastiano Serlio*, *Giacopo Barozzi da Vignola* és *Andrea Palladio* munkái. Mindebből kitűnik, hogy *Ujfalusi* építészeti írása a korábbiakban tárgyalt kéziratokhoz hasonlóan a reneszánsz gyökerekből kibontakozó érett barokk hagyományra épült.

A dolgozat a szakirodalomból már ismert kéziratokat is említi, melyek közül *Királyfalvi Róth Tamás* század közepéről származó munkáját (MTA Kézirattára, Mennyiségt. Mért. Épít. 4°) tárgyalja részletesebben. A dokumentum nagyrészt az oszloprendek és tagozataik arányaival foglalkozik. A szöveg latin nyelvű, de a tagozatokat németül adja meg. Emellett a szerző csak igen röviden és vázlatosan tér ki az építészet néhány gyakorlati kérdésére. Forrásaira sehol sem hivatkozik.

A Váci Egyházmegyei Könyvtár gyűjteményében található egy 1757-ből származó, német nyelvű kézirat (lelt. sz.: 219.283), melynek eredete a könyvtári katalógus szerint ismeretlen. A dokumentumban semmiféle possessori bejegyzés, címer, vagy aláírás nem kapott helyet. A címlapon kiemelték, hogy a szöveget franciából vették át. Felépítése nélkülöz mindenféle logikát, s a szerző még csak kísérletet sem tett arra, hogy tárgyát a vitruviánus hagyományoknak megfelelően tagolja. *Andrea Palladió*n kívül még közvetlen forrásait sem jelöli meg. Elméleti kérdésekről nyomokban sem értekezik, csupán gyakorlati ismereteket közöl.

Az Országos Széchényi Könyvtárban őrzik *Rausch Ferenc* 1799-ből származó latin nyelvű építészeti kéziratát (lelt. sz.: Quart. Lat. 3726). *Rausch* a témát viszonylag részletesen tárgyalja, mondandóját a vitruviusi kategóriák alapján három részre osztja. A szokásos bevezető a jezsuita szerző, *Johann Baptist Izzo* „*Elementa architecturae civilis*” című művére (Vindobonae, 1764) támaszkodik, ami a bécsi *Theresianum* építészet-tankönyvének készült. A

munka az anyag- és szerkezettannal, az épületek külső-belső kialakításával, valamint az oszloprendekkel foglalkozik. Fő forrásai a XVII. század végének, ill. a XVIII. század közepének német területen készült nagy, összefoglaló művei voltak.

Szintén az Országos Széchényi Könyvtárban található *Nagy Ferenc* műve, ami 1804-1805-ös tanévben az egri liceum előadásain készült (lelt. sz.: Quart. Lat. 2722). Az *architectura civilisre* és *hydrotechniára* osztott építészet a filozófia, fizika és metafizika mellett kapott helyet. *Nagy* jegyzete az építészettörténet rövid összefoglalásával indul, amit négy fő korszakra osztott fel, úgymint legrégebbi (*architectura antiquissima*), régi (*architectura antiqua*), gótikus (*architectura gothica*) és modern építészet (*architectura moderna*). A legrégebbi korszak az első kunyhóktól a babiloni építkezéseken és *Salamon* templomán át az egyiptomi épületekig ível. A régi, vagy antik korba a klasszikus görög és római épületek tartoznak bele. A szerző az építészet csúcspontjának a római császárkort tartja, míg gótikus építészet alatt az V. századtól a XV. századig terjedő korszakot érti. A modern a *quattrocentótól* az ő századáig tart, amikor az antikvitás lett a követendő példakép. *Nagy* ezt a történelmi felosztást *Christian Rieger* jezsuita „*Universae architecturae civilis elementa*” című művéből vette át (Vindobonae, 1756), ami szintén a bécsi *Theresianum* építészettankönyvének készült. Az egri kézirat lejegyzője szóról szóra hosszú részleteket emelt át *Rieger* szövegéből. Figyelemreméltó, hogy a gótikát nem tüntetik fel teljesen negatív színben, ami annak köszönhető, hogy a XVIII. századtól oldódni kezdett az a reneszánszból örökölt előítélet, amit a korszakkal szemben tanúsítottak. A szakirodalmi áttekintés után a megszokott módon az anyag- és szerkezettanra vonatkozó alapismeretek felsorolása következik. A dokumentum építészeti része *venustast* meghatározó tényezők és az oszloprendek bemutatásával ér véget. Az *eurüthmia* vitruviusi jelentése mellett a tükörszimmetria fogalmát tartalmazó modern értelmezését is közli. Legfőbb forrásai a működése előtt fél évszázaddal kiadott bécsi tankönyvek és a *cinquecento* szerzői voltak.

Az építészeti tárgyú kéziratok sorát egy 1806-ban, a kolozsvári királyi gimnáziumban írt jegyzetanyag zárja, ami egykor a tatai piarista kollégium gyűjteményének részét képezte (OSZK, lelt. sz.: Quart. Lat. 3598). A fenti dokumentumokhoz hasonlóan a kolozsvári órajegyzet szövegét is a vitruviusi hármas követelmény alapján tagolták. Az eddigi dokumentumoktól eltérően itt azonban nem az *eurüthmia*, hanem a *szimmetria* fogalma takarja a modern tükörszimmetriát. Forrásainak egy része abból a körből kerül ki, amit az előző kéziratoknál is megfigyelhettünk, de kiegészül a bécsi tankönyvvel is.

3. 2. VIZSGATÉTELSOROK

A különböző iskolák félévi vizsgáinak tételsorai alapján pontos képet alkothatunk arról, hogy hol milyen tudást vártak el a hallgatóktól. A jezsuiták által összeállított tételsorok megerősítik azt az „*Universae Matheseos*”-szal kapcsolatos megállapítást, hogy a hallgatóknak a humanista gyökerű, érett barokk építészeti műveltséganyagot kellett elsajátítaniuk. A dokumentumok szerkezete szolgáltatja erre az első bizonyítékot: az építészetet szigorúan, kihangsúlyozottan a vitruviusi kategóriák alapján tárgyalták. A tételek között helyet kaptak a legfontosabb esztétikai fogalmakra, az *eurüthmiára* és a *szimmetriára*, valamint a *decorum*, a tartalom és a forma egységének elvére vonatkozó kérdések is. Ez utóbbi az építészeti reprezentáció során elengedhetetlen alapfeltétel volt. A tételsorokból kitűnik, hogy az anyag- és szerkezettani alapismereteken túl hangsúlyt fektettek arra, hogy a növendékeket a rangjuknak megfelelő – igaz, nagyon alapvető – elméleti fogalmakkal is megismertessék.

Ha a kegyesrendi anyagot egészében vizsgáljuk, szembejön, hogy a piarista dokumentumok nagy része az esztétikai kategóriákkal nem foglalkozik, és – mint a kérdéssorok összetételéből is megállapítható – nagyobb figyelmet szentel a praktikus ismeretanyagnak. A gazdasági épületek tárgyalása a század nyolcvanas éveitől jelenik meg, ami természetesen a *Ratio*

Educationis hatásaként is értékelhető, a reális tárgyak oktatásában erős piaristáknál azonban nem hathatott teljes újdonságként.

A jezsuitáktól és kegyesrendiektől származó vizsgatételsorokon kívül fennmaradt néhány olyan dokumentum is, ami nem a szerzetesrendekhez, hanem az állami oktatáshoz kapcsolódott. A XVIII-XIX. század fordulóján a királyi akadémiákról kikerült vizsgatételekből megállapítható, hogy a *Ratio Educationis* rendelkezései után a gyakorlati ismeretek oktatása előtérbe került. A kérdések közül hiányoznak a XVIII. század közepén még előszeretettel taglalt esztétikai problémák, az *eurüthmia* és a *szimmetria* fogalma, valamint a *decorum* elve is. Az anyag befogadó közege is más: nem a nagyszombati királyi-érseki konviktus, nem a váci *Theresianum*, tehát nem egy „lovagi akadémia”. A felvilágosodott abszolútizmus, az államraison elvárásainak, az új korszellemnek megfelelően a praktikus tudás felértékelődött. Ezekben az iskolákban a kézzelfogható haszonnal járó ismereteket sajátíthatták el a növendékek.

3. 3. FELEKEZETEK, SZERZETESRENDEK KÖZTI KÜLÖNBSÉGEK ÉS HASONLÓSÁGOK FORRÁSAIK TÜKRÉBEN

A különböző szerzetesrendek és vallási felekezetek közti különbségek leginkább a források használatában érhetők tetten. A protestánsok nyilvánvalóan jobban támaszkodtak azokra a szakírókra, akik az általuk látogatott egyetemeken ismertek voltak. Éles határvonalat azonban nem lehet húzni, hiszen a közép-európai, német kiadványok Magyarországon mind a protestánsok, mind a katolikusok számára jelentős forrásnak számítottak. Nézeteim szerint a különféle építészeti szakmunkák használatának csupán hangsúlybeli különbségeit figyelhetjük meg. Ez a piaristákra is vonatkozik, noha ők az építészetet inkább a praktikum felől közelítették meg. Mindenki, aki az építészettel foglalkozott vagy kapcsolatba került vele, egy nagy közös tradíció részesévé vált. Leszögezhető, hogy az építészetet végig a XVIII. század folyamán a vitruvianizmus hagyományrendszerének keretei között tárgyalták.

3. 4. ÉPÍTÉSZETI SZAKMUNKÁK XVIII. SZÁZADI KÖNYVTÁRAINKBAN

Amennyiben a különféle gyűjteményekről próbálunk meg képet alkotni, a legfontosabb, hogy az állomány korabeli állapotával legyünk tisztában. Ehhez korabeli könyvtárai katalógusokat, vagy egyéb leltárkönyveket és összeírásokat kellett megvizsgálni, amelyek XVIII. századi építészeti műveltségünk forrásainak egyik legjelentősebb csoportját képviselik. Amikor nem álltak rendelkezésre korabeli katalógusok, a XVIII. századi állapotra a jelenlegi könyvanyagból is következtetni lehetett. Azonban ha nincs rá adat, hogy egy-egy mű mikor került be az adott gyűjteménybe, csupán feltételezésekbe lehetett bocsátkozni. A katalógusok alapján elsősorban a Magyarországon használatban lévő külföldi könyvanyag összetételéről alkothatunk képet. A különféle jellegű – elsősorban intézményi, főpapi-főnemesi vagy polgári – könyvjegyzékek az építészeti műveltség közvetlen európai forrásairól nyújtanak tájékoztatást.

A könyvgyűjtők ritka kivételektől eltekintve a külföldi szakirodalomból túlnyomórészt a XVIII. század első feléből származó német nyelvű, valamint a XVI-XVII. századi klasszikus itáliai műveket szerezték be. Ezen kívül feltűntek XVII. és XVIII. századi francia kiadványok is. Csupán a századvégi árveréslistákon jelentek meg nagyobb számban a kortárs publikációk. A legnagyobb nyelvi sokszínűség az arisztokraták bibliotékáit jellemezte, míg az eddig ismert, jóval szerényebb polgári gyűjtemények német nyelvűek voltak. Egyes főpapok és főnemesek kortárs olasz és francia kiadványokat is megvásároltak.

A korszak legjelentősebb intézményi könyvtára a nagyszombati egyetemhez tartozott. Ezen kívül fontosak voltak a szerzetesrendi gyűjtemények is. A főpapság és főnemesség gyűjtőtevékenységét a dolgozatban – a teljesség igénye nélkül – *Klimó György* pécsi püspök

(1755-1777), *Patachich Ádám* kalocsai érsek (1776-1784), *Christoph Anton Migazzi* váci püspök (1756-1757, 1762-1786), *gr. Eszterházy Károly* egri püspök (1761-1799), a *Batthyányak*, *gr. Esterházy József* (1682-1748) országbíró és *gr. Esterházy Ferenc* (1711-1785) főkancellár, *gr. Teleki József* (1738-1796) koronaőr, valamint *gr. Teleki Sámuel* (1739-1822) erdélyi kancellár könyvtárai illusztrálják.

3. 5. A SZAKIRODALMI ISMERETEK GYAKORLATBA ÜLTETÉSE: RAJZOK A MAGYAR PIARISTA REND KÖZPONTI LEVÉLTÁRÁNAK ANYAGÁBÓL

A Magyar Piarista Rend Központi Levéltára nagyszámú építészeti tervet és felmérési rajzot őriz. A dokumentumok mindegyikét különböző piarista iskolákból gyűjtötték össze. Habár a tervanyag összetétele vegyes, néhány nagyobb, összetartozó csoport mégis elkülöníthető. Több dokumentum került be a levéltárba Kalocsáról az 1770-es évből, Vácról 1779-1780-ból, Tatáról ugyanabból az időszakból, ill. Kecskemétről a század végéről, amelyekről feltételezhető, hogy a szakirodalom által feldolgozott más albumokhoz hasonlóan összetartoznak. Azonban sok olyan dokumentum is helyet kapott az anyagban, amelyiken csupán a készítő neve olvasható, vagy se nevet, se dátumot, sem pedig a készítés helyét nem tüntették fel rajta.

A tervanyagból látható, hogy a kegyesrendi iskolákban széles forrásanyagra támaszkodtak. A különböző intézményekben készült rajzok között minőségbeli különbségek vannak, ami nézeteim szerint nem csupán készítőik tehetségét vagy tehetségtelenségét tükrözi. Nyilvánvaló, hogy az építészeti rajzolást a mérnökképző intézetekben, valamint a rajziskolákban tanították a legmagasabb színvonalon. Mivel az olyan nemesi akadémiákon, mint a váci *Theresianum* vagy a kalocsai érseki konviktus komoly *architectura*-oktatás folyt – és ez a tárgy az elitnevelés részét képezte – az építészeti rajzot is a megfelelő módon meg kellett tanítani. A kecskeméti rendházban is megismerkedtek az építészettel, de a fennmaradt tervanyagból arra lehet következtetni, hogy nem olyan precizitással, mint az előbbi iskolákban. Lehetséges tehát, hogy a rajzok színvonala a tantárgy adott tanintézetén belül betöltött fontosságát is visszatükrözi. Minderre természetesen nincsenek közvetlen bizonyítékaink, okfejtéssel csupán a kutatás jelenlegi állása szerint még meg nem válaszolható kérdésre szeretném felhívni a figyelmet. Természetesen az is igaz, hogy a kiemelkedő iskolák kiemelkedő tanári karral rendelkeztek, és ez az oktatás általános színvonalában megmutatkozott.

A közölt tervek azokat a tendenciákat tükrözik, amelyeket a szakirodalom a szenci és tatai, valamint a kolozsvári piarista oktatási intézményekkel kapcsolatban feltárt. A beazonosítható előképek alapján feltételezhető, hogy nagyrészt a XVIII. század első felének német nyelvű kiadványaira, valamint korábbi itáliai traktátusokra támaszkodtak.

4. XVIII. SZÁZADI ÉPÍTÉSZETI MŰVELTSÉGÜNK AZ EURÓPAI ÖSSZEHOSONLÍTÁS TÜKRÉBEN

A XVIII. századi Magyarországon és Erdélyben az építészeti szakirodalmat, az építészetéről való közgondolkodást a külföldihez képest nagyfokú konzervativizmus jellemezte. Az itteni fejlődés a közép-európai, főként német területekével mutat némi rokonságot, bár a folyóiratok alacsonyabb száma, a traktátus-irodalom, a mintakönyvek, a tervpublikációk, a röpiratok és az akadémia hiánya, valamint a színvonalas műszaki szakiskolák ellenére is érintetlen céhszervezet igen jelentős mértékben sajátos útra terelte a hazai építészeti irodalmat és közgondolkodást. Ennek következtében az *architectura* a század legvégéig a matematika része maradt, amivel kapcsolatban modern esztétikai, művészetelméleti fejtegetésekbe nem bocsátkoztak. Minden forrástípuson – legyen szó tankönyvekről, órajegyzetektől vagy

rajzokról és vizsgatételsorokról – megfigyelhető, hogy a tanárok leginkább szakismereteket adtak át.

A traktátus-irodalom hiányát némileg pótolta, hogy a külföldi szakirodalmat beszerezték, bár némi konzervativizmus ezen a téren is tetten érhető. Nyilvánvaló, hogy az *architecturát* a matematika-oktatás keretein belül elsajátító könyvgyűjtők az iskolákból magukkal hozott szemléletmóddal viszonyultak a külhoni építészeti művekhez is. Csupán a világlátott, széles kitekintéssel és megfelelő anyagi lehetőségekkel bíró arisztokratákkal fordult elő, hogy egy-egy modern könyvet is beszereztek. Korszerűbb munkák csupán a század végén tűnnek fel. A válogatott bibliotékával rendelkező gyűjtők, mecénások vagy értelmiségiek esetében a kutatás további feladata lesz az általuk járatott bel- és külföldi folyóiratanyag vizsgálata is. Az építészeti nézeteket a periodikákban megjelenő cikkek némiképp befolyásolhatták, de erre a kérdésre a választ csupán egy külön a folyóirat-irodalomra vonatkozó interdiszciplináris kutatás adhatja meg.

A fentiek tükrében a hazai forrásokat nem a nagyformátumú, reprezentatív külföldi kiadványokhoz kell mérni. Műfajukból adódóan mind a nyomtatott könyveket, mind a kéziratokat a tankönyvirodalommal lehet összehasonlítani. Megállapítható, hogy a magyarországi és erdélyi építészeti dokumentumok az olyan külföldi tankönyvek szerkesztésmódját követik, mint pl. *Christian Wolff* művei. Igaz, az európai kiadványok forrásapparátusa, terjedelme, részletessége meghaladta a hazánkban készítettét. A tankönyvek külföldön is a traktátus-irodalom és a többi szakmunka eredményeinek tömör, iskolás összefoglalását adták, amelyekből az építészeti műveltség meghatározó és mindenhol általánosnak tekinthető alapelemeit lehetett elsajátítani.

Az építészeti kultúra ezen alapelemei a reneszánszsal kezdődő közel négy évszázadon át az egész nyugati kultúrkörben azonosak voltak. Amennyiben a hazai dokumentumok szövegeit összehasonlítjuk a korszak egyik legnagyobb tudományos vállalkozásának, a francia *Enciklopédiának* a szócikkeivel, meglepő egyezéseket találunk annak ellenére, hogy az utóbbi munka egyetlen ismert magyarországi és erdélyi építészeti írás forrásául sem szolgált. A felvilágosodás e főművének építészeti tárgyú részeivel még egy olyan, teljesen ellentétes szellemi közegeből származó kiadvány, mint a jezsuita egyetemen írt „*Universae matheseos*” hasonló témájú fejezete is párhuzamba állítható.

Mivel az *Enciklopédia* a század egész műveltséganyagát volt hivatva összegyűjteni, kiválóan demonstrálja, hogy pl. az építészet területéről mit tartottak a legalapvetőbb tudnivalóknak, és melyek voltak a legfontosabb források. Ezekből kitűnik, hogy bár az *architecturát* már a művészetekhez sorolták és több fogalmat újszerűen interpretáltak, a vitruviánus értelmezést is közölték sőt, abból indultak ki. Az elmúlt századok legfontosabb építészeti szakmunkáit használták, és az építészet tárgyalásának széles kereteit még mindig az antik szerzőn alapuló humanista örökség határozta meg. Ezek természetesen igen tág keretek voltak, amelyek különböző értelmezési lehetőségeket biztosítottak.

Ha XVIII. századi építészetünket Európa többi részének korabeli építészetével összevetjük, az igen tág kereteken belül mozgó hagyományrendszer koronként és régióként eltérő megnyilvánulását érhetjük tetten. Bármennyire más is a magyarországi klasszicizáló későbarokk, a francia klasszicizmus vagy a dél-német rokokó architektonikus kifejezőmódja és vizuális hatása, mégis mindhárom ugyanazon az alapon áll. Ez az alap pedig a *Vitruviusra* és a humanistákra visszavezethető építészeti diskurzus, egy akkor már három és fél évszázados hagyományrendszer. A magyarországi és erdélyi dokumentumokban ez a hagyományrendszer nyilvánul meg igaz, konzervatív formában. A hazai forrásokban csupán a legfontosabb ismeretek szerepelnek, amelyek az általános építészeti alpműveltség elsajátítását azonban lehetővé tették. Iskolás szinten olyan tudásanyagot biztosítottak, ami az építetőköt – kvalitásérzékük fejlesztésével – az ízlés és a stílusáramlatok változása ellenére is hozzásegítette a megfelelő értékítélet meghozatalához. Ennek köszönhető, hogy bár a XIX.

század első felében a vitruviánus gyökerű *architectura civilis*en Európa többi országához hasonlóan nálunk is túllépett az idő, a klasszicizmus korának mecénásai és megrendelői az iskolákban mégis olyan ismeretekre tehettek szert, amelyek lehetővé tették, hogy az építészeti minőséget felismerjék.

PUBLIKÁCIÓS LISTA:

A Habsburg-család tiszteletére a 18. században Magyarországon emelt diadalívek és európai összefüggéseik. Művészettörténeti Értesítő LII (2003), 275-297.

Architektonika na Trnavskej universite v 18. storočí. In: Umenie na Slovensku v historických a kultúrnych súvislostiach. Zborník príspevkov z vedeckej konferencie, konanej v Trnave 26. – 27. októbra 2005. Ed.: Ivan Gojdič, Kristína Zvedelová. Filozofická fakulta Trnavskej univerzity v Trnave. Trnava 2006, 126-131.

Jezsuita építészet-oktatás a nagyszombati egyetemen a 18. században. Ars Hungarica 36 (2008), 2. sz. (megjelenés előtt)

Piarista építészet-oktatás a 18. századi Magyarországon. A Piarista Rend története Magyarországon. Konferencia, 2007. november 5-6. PPKE BTK, Piliscsaba. (megjelenés előtt)

Építészeti művelődés a 18. századi Erdélyben egy korabeli órajegyzet tükrében. Fiatal művészettörténészek konferenciája I. Konferencia, 2007. november 30. – december 2. Kolozsvár. In: Erdélyi Múzeum. (megjelenés előtt)